

TÜRKÇEDE ARTDAMAKSILLAŞMA OLAYININ BİRİNCİL UZUN ÜNLÜLERLE İLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Süleyman Kaan YALÇIN**

ÖZET

Birincil uzun ünlüler, Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında çoğunlukla kısalmış veya kısılırken çeşitli seslik izler bırakmıştır. Bu çalışmada birincil uzun ünlülerin Türkçedeki artdamaksıllaşma olayının kaynaklarından biri olduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, birincil uzun ünlüler, artdamaksıllaşma.

AN EVALUATION ON THE RELATION OF VELARISATION IN TURKISH WITH THE PRIMARY LONG VOWELS

ABSTRACT

The primary long vowels mostly became shorter or left a variety of phonemic marks in Turkish languages and dialects while they were becoming shorter. In this study it will be emphasized that the primary long vowels are one of the basic of velarisation in Turkish.

Key Words: Turkish, the primary long vowels, velarisation.

Giriş

Uzun ünlü, boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü (Korkmaz, 1992: 156) olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle bir konuşma temposu içinde

*Arş.Gör., Fırat Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
skyalcin23@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ortalama/normal bir sürede boğumlanan ünlülere “*normal süreli ünlüler*”, normalden daha kısa sürede boğumlananlara “*kısa ünlüler*”, normalden daha uzun bir sürede boğumlananlara ise “*uzun ünlüler*” denilmektedir. Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ünlülerine ise “*birincil uzun ünlüler*” denilmektedir (Buran, 2008: 289-290).

Türk dilindeki birincil uzun ünlülerin varlığı ilk kez 19. yy.’ın ortalarında Otto Böhtling’in Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüleri Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesiyle karşılaştırması sonucu ortaya çıkmıştır. Uzun ünlülerin varlığını kabul eden araştırmacılar öncelikle birçok Türk lehçe ve ağzında tespit edilen uzunlukları Ana Türkçe veya uzunluğu koruduğu iddia edilen Yakutça, Türkmençe vb. gibi lehçelerle karşılaştırarak bu ünlü uzunluklarının doğruluğunu ispatlamaya çalışmışlardır (TDBUÜ: 9-11; Erdem, 2003: 79-80).

Zaman içerisinde yapılan birçok araştırma birincil uzun ünlülerin Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korunduklarını, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayıp, çoğunlukla kısaldıklarını ortaya koymuştur (TDBUÜ: 38).

Uzunluklarını koruyamayan ünlülerin birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısalarak birincil kısa ünlülerle karıştığı hâlde aynı ünlülerin bazı lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bıraktığı görülür. Bu seslik izler; ünlü ve ünsüz ikizleşmesi, tonlulaşma, öndamaksıllaşma, ünlü ve ünsüz türemeleri ile genişlemedir (TDBUÜ: 123; Başdaş 2007: 98). Birincil uzun ünlülerin kısalırken bırakmış olduğu bu seslik izlere Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında rastlanmaktadır. Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağzı, Koybal ve Karagaşça (Kandov Tatar, Koybal, Karagas, Soyon ve Salbin ağızları), Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri, Özbek Türkçesi, (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmenceleşmiş Harezmi ağızları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri), Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygur Türkçesi (Kaşgar, Turfan vb. ağızlar), Kırgız, Balkar, Azerbaycan Türkçeleri (Kaşgay, Aynallu vb. ağızları), Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ve ağızlarıdır (TDBUÜ: 123). Ayrıca birincil uzun ünlülerin kısalırken bıraktığı bu etkilere bazen ünlünün uzunluğunu yitirmediği durumlarda da rastlanmaktadır.

Sorgulayıcı bir mantık çerçevesinde ele alınacak olursa, bugüne kadar birincil uzun ünlülerin kaynaklık ettiği belirtilen seslik izlerin dışında daha farklı seslik izlere de kaynaklık edebileceği ihtimal dâhilindedir. Bu durumdan hareketle Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında birçok örneği görülen ve çoğu zaman da sebepsiz bir şekilde ortaya çıktığı söylenen artdamaksıllaşma/yarı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

artdamaksillaşma olayının sebeplerinden biri de birincil uzun ünlüler olabilir.

Artdamaksillaşma ince ünlülerin, belirli ünsüzlerin kalınlaştırma veya kalın ünlülerin benzeştirme etkilerine bağlı olarak veya daha başka bir sebeple kelimedeki ön, iç ve son seslerde kalın sıraya geçmesi (Korkmaz, 1992: 160) olarak tanımlanmaktadır. Birçok çalışmada artdamaksillaşma olayı farklı sebeplere bağlanmaktadır. Örneğin yukarıdaki tanımda ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisine veya kalın ünlülerin benzeştirici etkisine dayandırılmıştır. Fakat bu sebepler yeterli değildir; çünkü bazen içerisinde kalın ünlünün de kalınlaştırıcı etkiye sahip olan ünsüzlerin de bulunmadığı sözcüklerde artdamaksillaşma/yarı artdamaksillaşma olayının gerçekleştiği görülür. Bu da artdamaksillaşma/yarı artdamaksillaşma olayının daha farklı nedenlerden de kaynaklanabileceğini ortaya koymaktadır. İşte bu nedenlerden biri de ortaya çıkan birçok ses olayının kaynağı olan birincil uzun ünlülerdir.

Birincil uzun ünlülerden kaynaklandığı düşünülen artdamaksillaşma/yarı artdamaksillaşma olayına Türkçenin çeşitli dönem, lehçe ve ağızlarında dağınık bir şekilde rastlamak mümkündür. Örneğin, Türkçenin tarihî dönemlerinde, çağdaş lehçelerinde ve bu lehçelerin bazı ağızlarında birincil uzunluklarla ilgili olduğu düşünülen artdamaksillaşma/yarı artdamaksillaşma örnekleri şunlardır:

1. Tarihî Dönemlerde

$\bar{e} > ı$

AT. $\bar{e}r-$ > ETT. $ırış-$ ¹ (yorulmak) (TDBUÜ: 180; Dilçin, 1991: 612).

$> \bar{a}$

AT. $I > V$. Bulg. $y\bar{a}l$ (il, memleket) (TDBUÜ: 181; Ercilasun, 2005: 215).

¹ETT. $ırış-$ sözcüğünde meydana gelen daralmanın nedeni tam olarak belirlenememiş olsa da bu daralma örneğinin “AT. $\bar{e}r-$ > ETT. $ırış-$ (yorulmak)” muhtemelen $\bar{e} > ı$ değişmesine uğramadan önce $\bar{e} > i$ ara değişmesine uğradığı ve oradan da birincil uzun ünlülerin bıraktığı artdamaksillaşma etkisine bağlı olarak artdamaksillaşıp i 'ya dönüştüğü düşünülebilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

> a

AT. **y l** > Krh. **yal/yalıg/yıl**; Kpç. **yal/yalı** (at yelesi) (TDBUÜ: 182; DLT: 50; Toparlı vd., 2003: 308).

> ı

AT. **l** > ETT. **il/il²** (il, memleket); AT. **y -** > ETT. **yī-** (yemek); AT. **y l** > Krh. **yal/yalıg/yıl** (at yelesi); AT. **n-** > Krh. **n-/in-/ıl-** (inmek); AT. **ş** > Krh. **ışler/işler** (kadın); (TDBUÜ: 181-182; DLT: 40-50-51; Korkmaz, 1995: 451-452; Dilçin, 1991: 613).

> a

AT. **z (iz)** > Krh. **z/iz/az** (yerde veya derideki uzun çizik) (TDBUÜ: 183; DLT: 52).

> ı

AT. **l-** > Krh. **ılış-/iliş-** (ilmek, iliştiirmek); AT. **ş** > Uyg. **ış/ış**; Krh. **ş/iş/iş** (iş); AT. **h n** > Uyg. **mağ** (sığınak); Krh. **n/y n/in/yin/yın** (in, mağara); AT. **k çl-** > Uyg. **kıçık** (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak); AT. **t ş** > Krh. **t ş/tış/tışig** (diş); AT. **y nçe** > Krh. **yinçge/yınçge** (ince); AT. **t t-** > Krh. **tıt-/titiş-** (ditmek) (TDBUÜ: 103-182-183; Caferoğlu, 1993: 57-67-115; DLT: 50-51-121-152).

> ı

AT. **ç k (nemli)** > Krh. **çī** (yaş, nem); AT. **t ş** > Krh. **t ş/tış/tışig** (diş) (TDBUÜ: 103-182; DLT: 121).

²ETT. **il/il** (il, memleket), ETT. **yī-** (yemek), Krh. **ılış-/iliş-** (ilmek, iliştiirmek), Krh. **n/y n/in/yin/yın** (in, mağara) vb. sözcüklerin verilen yazılışlarında i yerine ı'lı okumayı gerektirecek herhangi bir durum söz konusu değildir; ancak Korkmaz'ın Eski Türkiye Türkçesi metinlerindeki Atalay'ın da DLT'deki okumalarında bu sözcükler ı/ı'lı olarak verilmiştir. Kanaatimizce Korkmaz'ın okumalarında ilgili sözcüklerin karşılaştırma amaçlı verilen çağdaş Türk lehçelerindeki ı'lı biçimleri etkili olmuştur. Fakat Atalay'ın ı'lı okuyuş şekillerine yönelik herhangi bir değerlendirme yapılamamıştır.

> o

AT. **y r-** > Krh. **y r-/yör-/yorul-** (çözmek) (DLT: 154; TDBUÜ: 184).

> u

AT. **b** > Kpç. **böv/böy/bev/böyi/buy** (örümcek, akrep) (Toparlı vd., 2003: 36; TDBUÜ: 183).

> ó

AT. **k l** > Erm. Kıp. **kól** (göl) (TDBUÜ: 184).

ũ > o

AT. **hũn-** > ETT. **ũn-/oñ-/õñ-** (çıkmaq, büyüme, yerden bitmek) (TDBUÜ: 185; Clauson, 1972: 169).

2. Çağdaş Türk Lehçelerinde

ē > a

AT. **ēr-** > Y. Uyg. **har-** (yorulmak) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 995; Necip, 1995: 41).

ē > ĩ

AT. **ēke-** > Hks. **ĭge-** (eğelemek) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 211).

ē > ǎ

AT. **ēr-** > Özb. **hǎri-** (yorulmak); AT. **kēb-** > Özb. **ǎvşe-** (geviş getirmek) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 271-983-995).

> ā

AT. **y l** > Ir. TT. **yālı** (at yelesi) (TDBUÜ: 182; Bayatlı, 1996: 311).

> a

AT. **y l** > Bşk. **yal**; Kar. **yal/yala**; Krç-Blk. **cal**; Kkp. **cal**; Kzk. **jal**; Kırg. **cal**; Kmk. **yal**; Nog. **yalı**; Kır. Tat. **yalın**; Tat. **yal** (yele); AT. **y l** > Y. Uyg. **ayla** (at yelesi) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 434-435-983; Baskakov vd., 1974: 220; Tavkul, 2000: 135;

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Baskakov, 1958: 217; Bammatov, 1969: 389; Baskakov, 1963: 458; Üseinov, 2005: 351; Yudahin, 1998: 165).

> **â**

AT. **y l** > Özb. **yâl** (at yelesi) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 995).

> **î**

AT. **t min** > Yak. **tîman** (demin, az önce); AT. **nç** (huzur, sükûnet) > Trkm. **încal-** (teskin olmak, avunmak) (TDBUÜ: 182).

> **ı**

AT. **ēder** > Kar. eger/er/yer/**ıgır**; Yak. **ıñır** (eyer); (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654; Vasiliev, 1995: 85).

> **ï**

AT. **ki** > Hks. **ïkï** (iki); AT. **şik** > Hks. **ïzï** (kapı); AT. **t -** > Hks. **tï-** (demek, söylemek); AT. **y -** > Hks. **çï-** (yemek) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-284-287; Arıkoğlu, 2005: 96-215-233-497).

> **a**

AT. **t re-** (diremek, dayanmak) > Çuv. **çarak** (direk, destek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 171; Bayram, 2007: 284).

> **î**

AT. **z** > Trkm. **îz³** (iz); AT. **t z** > Trkm. **dîz** (diz); AT. **ç k** (**nemli**) > Tat. **çïk** (yaş, nem), **çïk-** (nemlenmek); AT. **t t-** > Yak. **tît-/t t-** (ditmek) (TDBUÜ: 70-183; Tekin vd., 1995: 157-366).

³Choi (1992: 200), ünlüsünün artdamaksıllaşarak **ı**'ya değişme durumunu bazen ç, t, z gibi diş ünsüzlerinin komşuluğunda görüldüğünü söylemektedir; ancak bu özellik tam tersi bir durum oluşturan öndamaksıllaştırıcı etkisi olan diş ünsüzlerinin komşuluğunda değil aslında ünlüsünün kısalarken bıraktığı artdamaksıllaşma özelliğine dayanmaktadır.

> **ı**

AT. **b** (bıçak, bıçak yüzü) > Yak. **bıs-** (biçmek); AT. **k çi-** > Az. **ğıcığ**; Gag. **ğıcı** ; TT. **gıcık**; Özb. **ıçık**; Y. Uyg. **ğıcık**; Tel. **kıçı-** (kaşınmak, gıcı-, gıcıklanmak); AT. **z** > Krç-Blk. **ız**; Nog. **ız** (iz); ET. **isig** (sıcak) > AO. **sin-** > Gag. **yısın-**; TT. **ısın-** (ısınmak) (TDBUÜ: 183; Kirişçiöğlü, 1994: 22; Tenişev vd., 1984: 68; KTLS, 1991: 273-356-357; Choi, 1992: 198-200; Tavkul, 2000: 227; Baskakov, 1963: 424; Ryumina-Sırkaşeva ve Kuçigaşeva, 2000: 55).

> **ı̇**

AT. **g** > Çuv. **yıh** (cilt hastalığı); AT. **t ş** > Çuv. **şıl** (diş) (TDBUÜ: 182-183; Ceylan, 1997: 170; Bayram, 2007: 86-296).

> **avı̇**

AT. **s-** > Çuv. **avıs-** (esmek); AT. **t-** > Çuv. **avıt-** (gök güremek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

> **ı̇va**

AT. **k k** > Çuv. **ı̇va** (gök); AT. **k z** > Çuv. **ı̇var** (köz, ateş) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 180-181; Bayram, 2007: 101-102).

> **va**

AT. **t** > Çuv. **vat** (öd, safra) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

> **ö**

AT. **-** > Trkm. **öyla-**⁴ (düşünmek) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 197).

⁴Türkmen Türkçesinde görülen öyla- (düşünmek) fiili AT. - (düşünmek) fiili ile ilgilidir. Çünkü bu yapı öncelikle Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olarak kullanılan -t ünsüzünün “ar- (dolaşmak) > art (geçit), adır- (ayır-) > adırt (fark, ayrılık)” (Gabain, 2003: 55) - (düşünmek) fiili üzerine getirilmesi ve öt (nasihat, öğüt) (Tekin, 2003: 251) isim şekline dönüştükten sonra birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri olan tonlulaşmanın (TDBUÜ: 128) etkisiyle t ünsüzünün tonlularak d’ye dönmesi “öd” (Caferoğlu, 1993: 102) ve oradan da d > y değişimine ve yine birincil uzun ünlülerin bıraktığı ardamaksillaşma özelliğine bağlı olarak öy (düşünce) şekline dönüşmesiyle oluşmuş ve daha sonra da üzerine isimden fiil yapma

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

> o

AT. **s n-** > Gag. sön-/sen-/son- (sönmek); AT. **k se** > Y. Uyg. **osa** (köse); AT. - > Krç-Blk. **oyla-**; Kkp. **oyla-**; Kzk. **oyla-**; Kırg. **oylō**; Kmk. **oyla-**; Nog. **oyla-**; Kır. Tat. **oyla-**; Özb. **oyle-**; Y. Uyg. **oyli-** (düşünmek); AT. **ki-** > Özb. **oñçi-**; Y. Uyg. **oñsu-** (öğürmek); AT. **k z** > Özb. **kor**, Y. Uyg. **çoğ** (ateş, köz); AT. **t rt** > Kar. **dort/dert/dört** (dört); AT. **k k** > Kar. **koK/kek/kök** (kök); AT. **b ri** > Kar. **börü/beri/beri/b'or'u** (kurt); AT. **t** > Kar. H. **otu/et** (öd); AT. **k rük** (körük) > Kar. **k'or'uk** (ekmek fırını) (TDBUÜ: 183-184; KTLS, 1991: 196-197-508-511-675; Choi, 1992: 219; Gaydarci vd., 1973: 431; Tavkul, 2000: 313; Baskakov vd., 1974: 135-180-313; Baskakov, 1958: 488; Bammatov, 1969: 241; Baskakov, 1963: 242; Üseinov, 2005: 182; Yudahin, 1998: 604; Eker, 1998: 174-177).

> ó

AT. **z** > Kır. Tat. **óz** (öz, kendi, gönül, iç); AT. **k l** > Krç. Blk. **kól** (göl) (TDBUÜ: 183-184; Doerfer, 1995: 185; Tenişev vd., 1984: 69).

> ū

AT. **k k** > Kzk. **kūk** (gök) (TDBUÜ: 184; Korkmaz, 1995: 455).

> u

AT. - > Bşk. **uyla-**; Tat. **uyla-** (düşünmek); AT. **h l** > AK. **ş** > Kar. **yuw'uş/yüwüş/yiwis/yüwüs** (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 322; Eker, 1998: 77; KTLS, 1991: 196-197).

eki -la ekini alarak ö-y-la- şekline gelişmiş olmalıdır (Yalçın, 2009: 257-258). Ayrıca Türkmen Türkçesinde görülen bu şekil uzunluğu olmaksızın o'lu veya daralmış olarak u'lu şekliyle diğer Türk lehçelerinde de görülmektedir Bşk. uyla-; Krç-Blk. oyla-; Kkp. oyla-; Kzk. oyla-; Kırg. oylō; Kmk. oyla-; Nog. oyla-; Kır. Tat. oyla-; Tat. uyla-; Özb. oyle-; Y. Uyg. oyli- (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 196-197; Tavkul, 2000: 313; Baskakov, 1958: 488; Bammatov, 1969: 241; Baskakov, 1963: 242; Üseinov, 2005: 182).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ũ > va

AT. **ũle-ş-** > Çuv. **valeś-** (paylaşmak) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 49).

ũ > o

AT. **ũç** > Kar. H. **ots** (üç) (TDBUÜ: 55; Eker, 1998: 187).

ũ > ũ

AT. **kũse-** (arzu etmek) > Y. Uyg. **kũsu-** (kızıışmak, dişi istemek) (TDBUÜ: 55-185).

ũ > u

AT. **kũç** > Kar. **k'uç'/küç** (güç); AT. **tũ** > Kar. **tũk/tik/tu** (tüy, saç, kıl); AT. **kũn** > Kar. **kũn/kin/gũn**; Kmk. A. **gũn**; Çuv. **kun** (gũn); AT. **sũt** > Kar. **śu** (sũt); AT. **yũz** > Kar. **yuź** (yüz); AT. **ũç** > Krç. Blk. **uç** (üç); AT. **kũl-** > S. Uyg. **kulı-** (at kösteklemek); AT. **ũki-/ũkit-** > Y. Uyg. **ugat-** (öğũtmek) (TDBUÜ: 55-78-184-185-186; Eker, 1998: 185-187; Teniřev vd, 1984: 70; Baskakov vd., 1974: 344-355-570; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 117; KTLS, 1991: 675; Necip, 1995: 435).

ũ > ú

AT. **kũn** > Kır. Tat. **kũn** (gũn); AT. **sũt** > Kar. **śu** (sũt); AT. **yũz** > Kır. Tat. **yuź** (yüz sayısı) (TDBUÜ: 185-186; Doerfer, 1995: 185; Eker, 1998: 185).

3. Çağdaş Türk Lehçelerinin Ağızlarında**ē > a**

AT. **ētũk** > STA. **atu/atow** (çizme) (TDBUÜ: 180; Alkaya, 2008a: 110).

ē > ąy

AT. **nē** > STA. **nąy** (ne) (TDBUÜ: 181; Alkaya: 2008b: 26).

> ā

AT. **y l** > Nij. Nov. **yāl** (yele) (TDBUÜ: 10-182).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

> **ây**

AT. **şik** > STA. **âyşâk** (kapı); AT. **k t-** > STA. **kâyt-** (getirmek, kaytarmak); AT. **t -** > STA. **tây-** (demek) (TDBUÜ: 181-182; Alkaya: 2008b: 27).

> **î**

AT. **k ñ** > Nij. Nov. **kññ** (geniş) (TDBUÜ: 10-182).

> **ı**

AT. **t re-** (dayamak, diremek) > Az. Dim. **dıran-** (direnmek) (TDBUÜ: 183).

> **âw**

AT. **sür-** > STA. **sâwrâl-** (sürülmek, ayrılmak) (TDBUÜ: 185; Alkaya: 2008b: 29).

> **o**

AT. **b kir-** > STA. **moñro-** (böğürmek) (TDBUÜ: 184; Alkaya: 2008b: 34).

> **ó**

AT. **k k** > STA. **kók** (gök) (TDBUÜ: 184; Tenişev vd., 1984: 69).

> **û**

AT. **z** (öz, kendi, gönül, iç) > Nij. Nov. **üzek** (ağaç özü) (TDBUÜ: 183).

> **u**

AT. **k z** > STA. **kus** (köz, kor, ateş) (TDBUÜ: 184; Alkaya, 2008a: 110).

ũ > u

AT. **kñn** > Kmk. A. **ğun** (gün); AT. **süt** > Kmk. A. **sut** (süt); AT. **üç** > STA. **uts** (üç); AT. **süz-** > Buh. Özb. **suys-, şus-** (süzme) (TDBUÜ: 185; Tenişev vd, 1984: 70; Alkaya, 2008a: 110).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ü > o

AT. **üle-ş-** (üleşmek, paylaşmak) > STA. **ola-ş-** (payına düşmek, nasip olmak) (TDBUÜ: 184; Alkaya, 2008a: 110).

Türkçenin çağdaş lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesinin ağızlarında da birincil uzunlukların kaynaklık ettiği düşünülen birçok artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma örneği mevcuttur:

ē > a

AT. **nē** > KĪA. **na** (ne) (TDBUÜ: 181; KĪA: 211–223).

ē > á

AT. **kēklik** > TĪYA. **káklık** (keklik) (TDBUÜ: 181; TĪYA: 107).

> í

AT. **k p** (kalıp, şekil) > UMA. **kímí/kfíbí** (gibi) (TDBUÜ: 182; UMA: 263).

> ı

AT. **ş** > MĪA. **ış** (iş) (TDBUÜ: 182; MĪA: 332).

> ō

AT. **k k** > ZBKĪA. **gōk** (gök) (TDBUÜ: 184; ZBKĪA: 153).

> o

AT. **b çek** > EYA. **bocik** (böcek); AT. **k z** > SĪYA. **koz** (köz, kor, ateş); AT. **k n** > KĪA. **gon** (gön, deri) (TDBUÜ: 184; EYAD-1: 68; KBAYA: 185; SĪYA: 657; KĪA: 245).

> ó

AT. **t n-** > Tón- (dönmek); AT. **k z** > MĪA. (köz, kor, ateş); AT. **k k** > MĪA. **gōğ**; SĪYA. **gók** (gök); AT. **k n** > MĪA. **gón** (gön, deri); AT. **k l** > MĪA.; SĪYA.; TĪYA. **gól** (göl) (TDBUÜ: 184; MĪA: 280-287-301-308; ; SĪYA: 109; TĪYA: 107).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ũ > u

AT. **tũ** > EYA.; MĀA.; DA.; KĪA.; SĪYA. **tuy** (tüy, kıl, saç); AT. **kũn** > EYA.; KĪA.; KTYA. **ġun** (gün); AT. **sũr-** > EYA.; EĪA. **sur-** (sürmek); AT. **ũç** > DA. **uç/uş**; EĪA. **uç/uş/us** (üç); AT. **kũç** > EYA. **ġuc** (güç) (TDBUŪ: 55-185; EYA: 207-218-308; EYAD-1: 59-137; MĀA: 365; EĪA: 285-323; DA: 9-14-70-93-94; KĪA: 163-210-256; SĪYA: 702; KTYA: 121-127).

ũ > ú

AT. **kũn** > MĀA.; SĪYA.; ZBKĪA. **ġún**; TĪYA. **gún** (gün); AT. **kũz** > MĀA. **ġúz** (güz, sonbahar); AT. **yũz** > MĀA.; ADA. **yúz** (yüz); AT. **kũç** > MĀA.; ZBKĪA. **ġúç**; TĪYA. **gúc** (güç); AT. **ũç** > MĀA. **úç** (üç); AT. **sũz-** (süzmek) > MĀA. **súz-ek** (süzek) (TDBUŪ: 55-185-186; MĀA: 273-275-279-280-289-292-297-299; SĪYA: 110; ; ADA: 61; TĪYA: 107-427; ZBKĪA: 177).

ũ > í

AT. **tũ** > UMA. **tírlí / tírlíġ** (türlü, çeşit) (TDBUŪ: 93; UMA: 269).

Sonuç

Artdamaksıllaşma olayının ortaya çıkış sebebi daha çok ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisine veya kalın ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak açıklanmaktadır. Fakat bu etkenlerin dışında görülmekte olan artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma örnekleri bu sebeplerin tam olarak yeterli olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Öyle ki, bazen içerisinde kalın ünlünün de kalınlaştırıcı etkiye sahip olan ünsüzlerin de bulunmadığı sözcüklerde artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayının görülüyor olması bunun en büyük delilidir. Hatta bir sözcük içerisinde artdamaksıllaşma olayının sebebi olarak görülen kalın ünlülerin veya kalınlaştırıcı etkiye sahip olan ünsüzlerin bulunup bulunmaması bir kenara; bunun aksi sonuçlarını doğuracak olan öndamaksıllaştırıcı etkiye sahip ünsüzlerin (y, ş, ç, t) komşuluğunda bile “ş > iş (iş); üç > uç/us/uş/üç (üç); tũ > tuy (tüy); yũz > yúz (yüz)” artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayının görülüyor olması açıklayıcı olarak sunulan nedenlerin yeterli derecede olmadığını daha da pekiştirmektedir. Bu da artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayının daha farklı nedenlerden de kaynaklanıyor olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İşte bu nedenlerden biri de ortaya çıkan birçok ses olayının kaynağı olan birincil uzun ünlülerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bugüne kadar herhangi bir ses olayına dâhil edilirken istisna veya sebepsiz olarak gösterilen birçok örneğin belli bir gerekçeye bağlanması hususunda açıklayıcı bir görev üstlenen birincil uzun ünlüler, kanaatimizce yine istisna veya sebepsiz olarak görülen birçok artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma örneğinin de nedeni durumundadır.

Birincil uzun ünlülerden kaynaklandığı düşünülen artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayına, Türkçenin tarihî dönemlerinde, çağdaş lehçelerinde ve bu lehçelerin bazı ağızlarında dağınık bir şekilde rastlamak mümkündür. Bu çalışmada tekrarlanan sözcükler bir yana bırakılırsa birincil uzunluklarla ilgili olduğu düşünülen artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayının görüldüğü 74 ayrı sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 17 tanesi Türkçenin tarihî dönemlerine; 47 tanesi çağdaş Türk lehçelerine; 10 tanesi ise çağdaş Türk lehçelerinin ağızlarına dayanmaktadır. Ayrıca tarihî ve çağdaş lehçeler ile ağızlar üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmaların bu sayıyı daha da artıracığı şüphesizdir.

Sonuç olarak birincil uzun ünlülerin ünlü ve ünsüz ikizleşmesi, tonlulaşma, öndamaksıllaşma, ünlü ve ünsüz türemeleri ve genişleme olayları yanında artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayına da kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu da birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlere, yeni bir seslik iz olarak, artdamaksıllaşma/yarı artdamaksıllaşma olayının eklenmesi gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AK.	: Ana Kıpçakça
Alt.	: Altay Türkçesi
AO.	: Ana Oğuzca
AT.	: Ana Türkçe
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Az. Dim.	: Azerbaycan Dimanis Ağzı
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
Erm. Kıp.	: Ermeni Kıpçakçası
ET.	: Eski Türkçe

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ETT.	: Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	: Gagauz Türkçesi
Hks.	: Hakas Türkçesi
Ir. TT.	: Irak Türkmen Türkçesi
Kar.	: Karaim Türkçesi
Kar. H.	: Karaim Haliç Dialekti
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi
Kmk. A.	: Kumuk Ağzı
Kpç.	: Kıpçak Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Krh.	: Karahanlı Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nij. Nov.	: Nijniy Novgorot Tatar Ağzı
Nog.	: Nogay Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
Buh. Özb.	: Buhara Özbek Türkçesi
STA.	: Sibirya Tatar Ağzıları
S. Uyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
Tel.	: Teleüt Ağzı
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
V. Bulg.	: Volga Bulgar Türkçesi
Y. Uyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
Yak.	: Yakut Türkçesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKLAR VE KISALTMALARI

- ALKAYA Ercan. (2008a). **Sibirya Tatar Türkçesi**. Ankara: Turkish Studies Publication. (STA).
- ALKAYA Ercan. (2008b). “Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (M. Fahrettin Kırzioğlu Armağanı)**. Volume 3/4 Summer. s. 19-42. www.turkishstudies.net.
- ARIKOĞLU Ekrem. (2005). **Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük**. Ankara. Akçağ Yayınları.
- BAMMATOV Z. Z. (1969). **Kumıksko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: Z. Z. Bammatov). Moskova.
- BASKAKOV A. N. (1958). **Karakalpaksko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.
- BASKAKOV A. N. (1963). **Nogaysko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.
- BASKAKOV A. N. ve diğerleri. (1974). **Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar**. Moskova.
- BAŞDAŞ Cahit. (2007). “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)**. Volume 2/2 spring. s. 89–101. www.turkishstudies.net.
- BAYATLI Hidayet Kemal (1996). **Irak Türkmen Türkçesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYRAM Bülent. (2007). **Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük**. Konya. Tablet Yayınları.
- BURAN Ahmet. (1997). **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KBAYA).
- BURAN Ahmet. (2008). “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler” **Makaleler**. (Ed. M. Dursun Erdem) (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül) Ankara: Turkish Studies Publication, Series V. s. 288-305.
- CAFEROĞLU Ahmet. (1993). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. İstanbul. Enderun Kitabevi Yayınları.
- CEYLAN Emine. (1997). **Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- CHOİ Hyojoung. (1992). **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- CLAUSON Sir Gerard. (1972). **An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish**. London. Oxford University Press.
- DEMİR Necati ve ŞEN Ülkü. (2006). **Sivas İli ve Yöresi Ağzları (Etnik Yapı-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)**. Ankara: Gazi Kitabevi. (SİYA).
- DEMİR Necati. (2005). **Tokat İli ve Yöresi Ağzları**. Tokat: Niksar Belediyesi Yayınları. (TİYA).
- DİLÇİN Cem. (1991). **Süheyl ü Nev-Bahar (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini**. (1972). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT).
- DOERFER Gerhard. (1995). "Kırım Tatarcası" **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**. (Çev: Mustafa Argunşah). Sayı-94, 177-203. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- EKER Süer. (1998). **Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ERCİLASUN Ahmet Bican. (2005). **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet. (2002). **Kars İli Ağzları (Ses Bilgisi)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KİA).
- ERDEM Mehmet Dursun. (2003). Anadolu Ağzlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine. **Journal Of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)**. (Ed. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin). Cilt 27/II. s. 79-110. Harvard University.
- EREN M. Emin. (1997). **Zonguldak-Bartın-Karabük İleri Ağzları**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (ZBKİA).
- ERTEN Münir. (1994). **Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DA).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- GABAİN A. Von. (2003). **Eski Türkçenin Grameri**. (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GAYDARCI ve diğerleri. (1993). **Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovarı**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.
- GEMALMAZ Efrasiyap. (1995). **Erzurum İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (EİA).
- GÜLENSOY Tuncer ve BURAN Ahmet. (1994). **Elazığ Yöresi Ağzlarından Derlemeler-1**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.(EYAD-1).
- GÜLENSOY Tuncer. (1988). **Kütahya ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KTYA).
- GÜLSEREN Cemil. (2000). **Malatya İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (MİA).
- GÜNAY Esra Gülin. (2008). **Adıyaman–Merkez, Kâhta, Gerger, Samsat Yöresi Ağzı**. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. (ADA).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**. (1991). Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. (KTLS).
- KİLLİ Gülsüm. (1996). **Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih. (1994). **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ Zeynep. (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ Zeynep. (1995). “Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 443–458.
- NECİP Emir Necipoviç. (1995). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. (Çev. İklil Kurban). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- ÖZÇELİK Sadettin. (1997). **Urfa Merkez Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (UMA).
- RYUMİNA-SIRKAŞEVA L. T. ve KUÇİGAŞEVA N. A. (2000). **Teleüt Ağzı Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAGİR Mukim. (1995). **Erzincan ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (EYA).
- TAVKUL Ufuk. (2000). **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN Talat ve diğerleri. (1995). **Türkmençe Türkçe Sözlük**. (Yay: Mehmet Ölmez). Ankara. Simurg Yayınları.
- TEKİN Talat. (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**. Ankara: Simurg Yayınları. (TDBUÜ).
- TEKİN Talat. (2003). **Orhun Türkçesi Grameri**. (Yay: Mehmet Ölmez). İstanbul. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9
- TENİŞEV E. R. (Red.). (1984). **Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov-Fonetika**. Moskova.
- TOPARLI Recep ve diğerleri. (2003). **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜSEİNOV C. M. (2005). **Krımşkotatarsko-Russkiy Slovar**. Simferopol.
- VASİLİEV Yuriy. (1995). **Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YALÇIN Süleyman Kaan. (2009). **Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler**. Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- YUDAHİN K. K. (1998). **Kırgız Sözlüğü Cilt I-II** . (Çev: Abdullah Taymas). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*